

Ірина Кропивко

DOI 10.15290/sw.2022.22.05

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
Факультет української й іноземної філології та мистецтвознавства
Кафедра української літератури
Тел. +380672422532
e-mail: kropyvko@fuifm.dnu.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9648-8340>

Донецьк як гетеротопія в сучасній українській мілітарній прозі

Ключові слова: гетеротопія, російсько-українська війна, концептуалізація, сучасна українська художня проза, Т. Горіха Зерня, В. Рафеєнко

Дев'ятий рік поспіль схід України є справжньою гетеротопною зоною, що виникла внаслідок збройної агресії Росії проти нашої держави. Свого часу Мішель Фуко¹ до гетеротопій відніс заклади, у яких суспільство ізолює *небажаних* людей – хворих, злочинців, неповносправних. У гетеротопіях діють інші закони, а самі заклади залишаються начебто невидимими для суспільства, на них ніби накладено своєрідне табу замовчування. М. Фуко зробив ці території видимими, сприявши їх філософському й культурологічному проговоренню й осмисленню. Поворот етичної думки до суспільних маргіналів – людей, які внаслідок різних причин опинилися за межами суспільних норм, – сприяв посиленню гуманізації світової спільноти. Українські письменники, обираючи предметом художнього осмислення окуповані *старшим братом* території, роблять їх видимими для українського і світового суспільства.

¹ М. Фуко, *Другие пространства*, [w:] М. Фуко, *Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью* / пер. с фр. Б.М. Скуратова, под общей ред. В.П. Большакова, Москва: Праксис, 2006, ч. 3, с. 191–204.

Проблематизація видимості тимчасово окупованих територій України є нагальним питанням із самого початку збройного конфлікту, що розпочався 20 лютого 2014 року із захоплення Кримського півострова та продовжився 12 квітня того ж року вторгненням російських військ на східні терени держави. Російська влада тривалий час заперечувала свою причетність до цих подій, проводячи водночас агресивну інформаційну кампанію². Війна багато в чому виявилася гібридною, бо основний фронт пролягав не так на лінії розмежування військ, як у свідомості українців. Значна частина населення ностальгувала за радянським минулим, не бажаючи заглиблюватися в національну історію й культуру, котра за часів СРСР була викладена в шкільних підручниках у суттєво спотвореному вигляді. Ще одна частина населення, вихована російськими ЗМІ, донедавна панівних в українському ефірі, не надавала значення необхідності визначитися з національною приналежністю, вважаючи російську мову рідною, а росіян братами. Проте вони змушені були переглянути свою позицію, коли так званий *старший брат* почав захоплювати українську територію, вбивати громадян і цинічно брехати, що це не він.

Офіційне визнання збройної агресії сусідньої країни відбулося лише 2018 року³. Росію на міжнародному рівні названо країною-агресором, а захоплені нею українські землі – тимчасово окупованими. Ці землі перетворилися на своєрідну сіру зону – міжпростір і міжчасся. Невизнані світовою спільнотою, вони відсутні на мапі світу, бо не належать Росії, відособлені від України та не мають статусу держави. Така собі територія-невидимка. Суттєво посилюються міграційні процеси. Мешканці Донецької й Луганської областей тікали із зони воєнних дій, хто до Росії, хто на підконтрольні українські землі. Ті, що залишилися й не бажали утрачати зв'язку з Україною, регулярно долали зону розмежування в обидва боки, нерідко ризикуючи і життям, і майном. Із загостренням пандемії covid-19 адміністрація *народних республік* (так званих ЛНР і ДНР) припинила сполучення з Україною, закривши зі свого

² П. Чаплінський називає російсько-українську війну дивною, апелюючи до її гібридності та уявлення нею геополітичних зрушень сучасного глобалізованого світу: “Gdzie leży Polska? – pytania od chwili, gdy aneksja Krymu i dziwna wojna na Ukrainie skróciły dystans dzielący Rosję od Polski” [Де знаходиться Польща? – запитуємо з тих пір, як анексія Криму й дивна війна в Україні скоротили відстань між Росією й Польщею] (P. Czaplinski, *Poruszona tępa*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2016, s. 5).

³ 18 січня 2018 прийнято Закон України *Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях*.

боку прохід через блокпости. Населення окупованих територій опинилося у своєрідній блокаді, адже виїхати кудись стало можливо лише через територію Росії, і то в більшості випадків нелегально. Час для мешканців зупинився. Територія невизначеності доповнилася невизначеністю часу. Інформація від українських ЗМІ на більшості окупованих територій блокується місцевою владою. Потелефонувати рідним в Україну можна лише маючи картку українського оператора, але без можливості її поповнення вона стає непридатною⁴.

Отже, окуповані території дійсно перетворилися на суцільну гетеротопію, вийти за межі якої без дозволу наглядача надзвичайно складно. Для того, щоб ситуація в Донецькій і Луганській областях не залишалася інформативною абстракцією для суспільства, дискурс українських ЗМІ доповнюється дискурсом художньої літератури. Перевага художнього тексту полягає в тому, що він не зобов'язаний давати документально точну картину реальності; натомість, наративізуючи культурологічний фактаж у різних смислових проєкціях, формує образ явища, сприяє виробленню не так суспільної, як особистої думки реципієнта. У художніх текстах зіставлено різні образи Донецька – теперішньої столиці невизнаної республіки та колись заможного українського мегаполісу.

Вітчизняні дослідники розглядали специфіку репрезентації окупованих територій у художній літературі в різних ракурсах, зокрема і в таких, що співзвучні позиціонуванню їх (територій) як гетеротопій. Зокрема, Я. Поліщук два розділи своєї монографії *Гібридна топографія. Місця й не-місця в сучасній українській літературі*⁵ присвячує зображенню в літературі війни та не-місць, одним із яких називає Донбас. Перший розділ монографії *Поза межами бою. Дискурс війни в сучасній літературі*⁶ О. Пухонської має назву *За гарячими слідами: Війна на Донбасі. Тексти і контексти*. Серед інших у ньому аналізуються романи Станіслава Асєєва *“Світлий шлях”: історія одного концтабору*, Валерія Ананьєва *Сліди на дорозі*. Концтабірні реалії та армійські будні якнайкраще репрезентують гетеротопії, про які говорив М. Фуко. Також слід згадати дослідження М. Рябченко *Екстре-*

⁴ Див. про це: Донецьк, піратська версія. Як я з'їздила до свого рідного міста, в якому жила до війни, [online], <https://www.bbc.com/ukrainian/features-60076775>, [21.01.2022] тощо.

⁵ Я. Поліщук, *Гібридна топографія. Місця й не-місця в сучасній українській літературі*, Чернівці: Книги-XXI, 2018.

⁶ О. Пухонська, *Поза межами бою. Дискурс війни в сучасній літературі*, Брустурі: Дискурсус, 2022.

*мальні свідчення в сучасній літературі: особливості художньо-документальних нарративів полонених в Криму та на сході України*⁷ і Т. Мейзерської *Українська література на роздоріжжях чи роздоріжжя літератури?*⁸

У цій статті буде змінено дослідницький акцент та простежено репрезентацію Донецька в художній прозі як гетеротопії.

Спочатку варто пояснити, чому наголошено на мілітарності прози, яку взято до розгляду. Донецьк періоду російсько-української війни висвітлений у сучасній літературі різнобічно. Наявні художні тексти про оборону донецького летовища, є книги спогадів учасників збройного конфлікту, книги журналістських репортажів. Однак перед усе хотілося б звернутися до інших текстів – художніх творів, у яких Донецьк постає власне як територія, на якій унаслідок збройної агресії виявилися недієвими правила мирного життя, а громадяни стали безправними мешканцями. Мілітарна тематика проходить наскрізним мотивом крізь ці тексти, однак проблематизовано в них не мужність і відданість захисників, а драматизм і героїку повсякдення пересічних людей, які в силу різних причин залишилися в окупації / виїхали із зони бойових дій / повернулися в окуповані рідні місця.

Однією з найбільш репрезентативних вважаю книгу Тамари Горіха Зерня *Доця*, котра 2022 року здобула Шевченківську премію. Це дебютний роман письменниці, написаний переважно на власному досвіді авторки, яка активно займалася волонтерською діяльністю. Тамара Дуда (справжнє ім'я письменниці) описує події 2014 року – початок війни, як її сприйняли жителі Донецька, як війна вплинула на їхню долю й трансформувала місто. Війна не лише розмежувала раніше національно байдужий Донецьк, а й виступила в ролі лікаря – виявила його приховані до часу *хвороби* та призначила перший курс лікування. Прихильники *руського мира*, зомбовані інформаційними вливаннями, реагують на події за шаблоном російських пропагандистських ЗМІ.

Авторка уникає детермінаційного опису, реалізуючи ситуацію в діалогах чи подаючи її через емоційну реакцію нараторки-головної героїні. Наприклад, епізод, коли її сусідка Марта, сама не розуміючи

⁷ М. Рябченко, *Екстремальні свідчення в сучасній літературі: особливості художньо-документальних нарративів полонених в Криму та на сході України*, [w:] *Najnowsza słowiańska literatura i kultura popularna*, Zielona Góra 2019.

⁸ Т. Мейзерська, *Українська література на роздоріжжях чи роздоріжжя літератури?* “Українська літературна газета” 18.01.2016, [w:] <https://litgazeta.com.ua/reviews/ukrayinska-literatura-na-rozdorizhzhayah-chy-rozdorizhzhya-literatury/>, [25.01.2022].

того, говорить про способи гібридної війни, застосовувані російською владою:

“С праааздничком!” – протяжно вітає сусідка й розкриває руки для обіймів. “Із яким?” – “Так Путин же признал независимость народа Донбасса. Ты что, не слышала?” – “Вперше чую”. “Все, теперь уже все. Можно сказать, мы в России”⁹.

Стислий опис вигляду Марти, який увиразнює її немолодий вік, поганий стан здоров'я і не досить високий культурний рівень, супроводжується коментарем:

Через два місяці її розірве бомбою на дачі, де тьотя Марта підгортатиме картоплю. Кажуть, у двометровій вирві знайшли ступню і шматок скальпа, так і поховали в коробочці. А кабачки з городу розкидало вибухом на півкілометра¹⁰.

Показово, що іронізує не нараторка, а власне безособовий донецький дискурс, що підкреслено словом *кажуть*.

Нездатність до критичного мислення, поєднана з незнанням замовчуваної в радянській час національної історії, унеможливила адекватну оцінку подій для частини населення Донецька. Вони сприймають тих, хто обманом і силою захопив їхні землі, такими ж своїми захисниками, як і українських воєнків, не бажаючи звертати увагу на деталі їхньої поведінки, у яких оприявлено суть. Бабця в черзі за продуктами “хрестить двох ополченців, які втиснулися перед нами з пляшкою горілки”, примовляючи: “И этих жалко, и наших жалко. Всех жалко”¹¹.

Рожеві окуляри в українських прихильників *русского мира* спадають дуже повільно. Найчастіше, поки не стикнуться зі смертельно небезпечним абсурдом буття на території беззаконня, на яку перетворився окупований Донецьк. Тамара Горіха Зерня змальовує не надто багато таких ситуацій, але вони показові. Героїня мешкала в мікрорайоні міста, де траплялися обстріли: “У нас не було газу, електрики, води, зв'язку, але працював Інтернет. На район не виїжджали *швидкі* й таксі”¹². Перебування в будинку давало ілюзію захищеності: “Зда-

⁹ Т. Горіха Зерня, *Доця*. Київ: Білка, 2019, с. 130.

¹⁰ Там само, с. 130.

¹¹ Там само, с. 131.

¹² Там само, с. 248–249.

валося, тут безпечно, і дуже не хотілося виходити *на волю*¹³. Але це все ж була ілюзія:

Нам вистачило біди в сусідів, коли ті спробували вигнати з двору орків [бойовиків – прим. І. К.], які прикотили самохідну установку для обстрілу українських позицій. Бандити вбили людей, навіть не задумуючись, наші потім ходили на похорон, три розстріляні трупи за раз, ховали в закритій труні¹⁴.

Героїня роману замислюється над просторовою й часовою аномалією на Донбасі, яку вбачає в тому, що люди з різною ментальністю живуть поряд, але ізольовано: “Ми з моїми співгромадянами опинилися в паралельних світах, тільки я їх бачу, а вони мене чомусь ні”¹⁵. Нараторка має на увазі розподіл Донецька на райони, де *все харашо*, і ті, де стріляють. Вона дивується:

Як може бути *харашо*, коли за кілометр від тебе розстрілюють людей, – для мене загадка, але в місті дійсно працювали басейни і фітнес-клуби, проводилися концерти і виставки котів, на тумбах з’являлися свіжі афіші, комунальники висаджували троянди й мели вулиці¹⁶.

А найбільше її дивує дегуманізованість донеччан: “Не було такого, щоб спокійні, ситі райони з водою і світлом прийняли наших біженців із північних частин, дали помитися й виспатися, чи хоч би гарячого поїсти”¹⁷. Підсумком роздумів героїні про свій мікрорайон можна вважати її слова: “Якщо Донецьк перетворився на гетто у країні, то ми стали гетто у гетто”¹⁸.

Абсурдність змальованих у романі ситуацій полягає не лише в етичній аномальності. Гібридна війна спрямована на зміну повсякдення обивателя, на тотальне керування його свідомістю, на знищення будь-якої згадки про українське як можливе. Випробуванням для героїні стає навіть пересічний похід до магазину:

“Сотні звичних товарів, і втрата кожного з них муляє, як камінець у чоботі. Поспіх, із яким мережі кинулися замінити українські товари російсь-

¹³ Там само, с. 249.

¹⁴ Там само, с. 249.

¹⁵ Там само, с. 247.

¹⁶ Там само, с. 247.

¹⁷ Там само, с. 247.

¹⁸ Там само, с. 247.

кими, нагадує незграбні спроби замити кров на місці злочину. Як же вони бояться ту Україну, якщо воюють навіть зі сметаною...”¹⁹.

Щоб увиразнити контраст між гетеротопним Донецьком, зображеним у романі, і тим успішним промисловим містом, яким він був напередодні війни, авторка додає листівку, на якій дрібним шрифтом зазначено: “Ця листівка є невід’ємною частиною книги *Доця*. Автор: Тамара Горіха Зерня”. На листівці відтворено світлину набережної міста у золотавих променях призахідного сонця. Унизу напис: “Донецьк. Україна”. На звороті – вірш без назви із трьох катренів, написаний чотиристопним ямбом. У кожному катрені перші три рядки мають пірихізовану останню стопу, а останній рядок усічений на одну стопу. Чіткий ритм викарбовує смисл окремих фраз, розділених рядками, а не розділовими знаками, що мали би позначати кінець речення. Такий розділовий знак один – крапка в кінці поезії. Чітка класична композиція: теза (“часи завжди однакові”) – антитеза (“як хочеш, покричи”) – синтез (“помелеться, засіється”). Фрази короткі, завершені, позбавлені смислових переходів, ніби їх відтворює людина в стані притлумлюваного нервового збудження. Мозаїка значень слів-кодів сприяє виникненню історичних асоціацій, покликаних до відносно недавнього радянського минулого та часів Хмельниччини. Фінальні два рядки (“Богдан іще народиться / А ви гостріть ножі”) сприймаються водночас і як застереження агресору, і як заклик співвітчизникам. Щоб ні в кого не виникло сумніву в тому, що Донецьк – українське місто чи донеччани позиціонують себе українцями. Показово, що поезія стилістично відповідає роману – без зайвого пафосу, апелює до досвіду повсякдення, без засобів експресії, емоційно нейтрально й водночас ефектно.

Інтермедійність для роману *Доця* взагалі не надто характерна. Якщо не враховувати фотоілюстрації, які супроводжують початок кожного розділу, то вся книга, крім кольорової обкладинки, витримана в чорно-білій гамі друкованого слова й чистого паперу. Уся дія – в уяві читача на базі особистого досвіду та масмедійної інформації. Натомість листівка активно використовує засоби візуалізації. Листівка – адресне послання читачеві, саме йому, що підкреслено зображенням поштового штампу, а також тим, що різні читачі отримують листівки з різними видами міста.

Авторка пише не роман-звинувачування, не детерміністський реалістичний роман. Вона фіксує соціальний дискурс окупованого Донець-

¹⁹ Там само, с. 131.

ка. Висловлювання, що опинилися поряд на одній сторінці тексту, увиразнюють соціальну гетеротопну реальність, чому значно сприяє те, що фрази упізнавані, часто вживані в побуті або лунають у соцмережах. Власні узагальнення, котрі можна було б сприймати як голос авторки у словах нараторки, дуже рідко спостерігаються на сторінках роману. Але вони дозволяють зрозуміти авторський посил читачеві: “Українська влада пішла, російська не прийшла, а те, що утворилося в міжчассі, не дотягує до статусу республіки, навіть кримінальної”²⁰.

Якщо Тамара Дуда (Горіха Зерня) – мешканка Києва – для того, щоб пізнати донецький дискурс, була в околицях Донецька і в прифронтовій зоні, збирала інформацію на донецьких форумах у соцмережах, спілкувалася з людьми, які виїхали з міста:

Я зустрічалася з цими людьми, ставила питання щодо фактури, про ціни, про маршрутки, про запахи, атмосферу, про те, що вони бачили, що запам’ятали. Які рішення вони ухвалювали і на якому етапі. Я була дуже занудним журналістом чи письменником у цьому сенсі, бо я дуже багато випитувала²¹,

то Володимир Рафеєнко – професійний письменник і філософ, мешканець Донецька, через воєнні дії змушений був мігрувати до Києва.

Уже на третій сторінці роману *Довгі часи (міська балада)*, виданого 2017 року, В. Рафеєнко назвав окупацію окупацією, війну війною, а не антитерористичною операцією, що в офіційній риториці досить обережно почали робити з 2018 року. В обох творах немає і натяку на те, що це громадянська війна, як те подавала російська влада. І в обох романах зауважено гетеротопність українського Донецька як персонажним дискурсом твору, так і моделюванням його художнього світу.

Завдяки тому, що персонажами роману *Довгі часи* введено представників нової влади із місцевих мешканців (Василь Гиркавий) та місцевої інтелігенції (університетський філософ Сократ Гредіс), на яких час від часу сфокалізовано оповідь, автор має можливість називати речі своїми іменами. Зокрема, С. Гредіс, володіючи навичками критичного мислення, не вірить тому, що чує, а лише тому, що бачить:

²⁰ Там само, с. 161.

²¹ О. Герасим'юк, *Тамара Горіха Зерня: “На війні витончується межа між світами”* [інтерв'ю] 23.12.2019, [online], https://www.bbc.com/ukrainian/features-50895657?at_medium=custom7&at_custom2=%5Bfacebook%5D&at_custom1=%5Bpost+type%5D&at_campaign=64&at_custom3=BBC+News+Ukraine&at_custom4=2F112E74-25B1-11EA-83C2-CBD6923C408C, [16.02.2022].

...в місто увійшли колони озброєних до зубів бойовиків. Майже всі вони бачили Z вперше, але стверджували, що є захисниками міста, хоча все, що відбувалося, переконливо свідчило про окупацію. І фактично – це була саме вона²².

Водночас автор детермінує життєвий вибір Сократа також його родинною історією і життєвим досвідом, не вдаючись до їх детального розкриття:

Працювати філософом при бандитах він не міг і не хотів. Україну любив, нехай і дещо обережно. А ось *руського мира* відверто остерігався, як і всякий недурний чоловік, та ще й син репресованого. Крім того, щось йому підказувало, що платити філософам у Z тепер будуть не так акуратно, як до того. І в пошані тут тепер стане філософія цілком визначеного ґатунку²³.

Роман *Довгі часи (міська балада)* В. Рафеєнка має чимало спільного з романом *Доця*. По-перше, його роман двомовний – виданий російською й українською мовами, а *Доця* написаний українською й англійською (Т. Дуда за фахом – перекладач). По-друге, те, що Т. Горіха Зерня зазначила як образну специфіку свого твору, В. Рафеєнко зробив центральною сюжетною колізією. В анотації до *Доці* сказано, що

Донбас – це точка обнулення, місце сили, де прозвучали найважливіші запитання. І тільки там заховано потрібні відповіді. Там, де все починалося, там все і завершиться... [...] Крок за кроком читач спостерігає процес трансформації, переродження гречкосія у воїна. Ця книга назавжди змінила того, хто її написав, і змінить кожного, хто її прочитає. Бо війна – це коли ти їси землю. І що важливіше, коли годуєш землю²⁴.

Донецьк і територія окупованого Донбасу в романі В. Рафеєнка отримали назву Z. Від зеро – точка обнулення. Місцем сили зображено триповерхову лазню в передмісті. Якщо в *Доці* містика – поодинокий елемент, то в *Довгих часах* містичні події становлять основу. Лазня *П'ятий Рим* (іронічна відсилка до приказки про Москву як третій Рим, де четвертому не бути) – прикриття для переходу між світами: людським і потойбічним, у якому керують міфічні нібелунги, котрі визначають, жити людині чи вже досить, та посмертну долю людини

²² Рафеєнко В., *Довгі часи (міська балада)*, Львів: Видавництво Старого Лева, 2017, с. 20.

²³ Там само, с. 20.

²⁴ Т. Горіха Зерня, *Доця*...

згідно з її прижиттєвими діями. За необхідності, коли добро й зло не переважають одне одного, особа піддається випробуванню самоосмисленням. Таке випробування проходить Іван Іванович – російський солдат, захисник *русского мира*, ключовий і водночас епізодичний персонаж. Спочатку він зустрічається з душами вбитих ним українських солдат і свого давно померлого родича, завдяки чому поступово перед ним розкривається облудність фраз, які він повторював за російськими ідеологами та якими сам прикривав свої вчинки. Потім нібелунги відправляють його до Києва *на перевиховання* – читати *Кобзар* на Майдані. За своїм внутрішнім часом Іван Іванович там простояв п'ять років. За цей час пережив значну еволюцію: від ненависті до всього українського до любові до текстів Шевченка й української мови.

Найголовніше у функціоналі персонажа Івана Івановича – це розкриття ментальності носія *русского мира*. Як філософ, В. Рафеєнко послідовно увиразнює різні іпостасі й таємниці російської душі й робить це філігранно, красиво, однак, щоб це проаналізувати, потрібне окреме дослідження. Наголошу на тому, що безпосередньо дотичне нашій темі. Іван Іванович розмірковує про те, що

росіяни – генії, відтак благородство і граничне плюгавство в них уживаються пречудово. Буквально під мазурку. Сьогодні росіянин зі сльозами на очах слухає ПХ. Натомість уже завтра, прокинувшись, піде палити Кремль. І впавши в шаленство, повісить свою рідну матір, що проголосувала минулого місяця за партію влади.

Росіянин не тямить суті власності. Усе, що є лиш на світі, – території, культурні артефакти, ідеї – або вже належать йому за священним правом святості Російської землі, або випадково опинилося не в тих руках. Третього не дано. Усі культури вторинні, первинною є тільки єдина Свята Русь. Усе, що було до неї, насправді було після. Значить, можна взяти чуже і назвати своїм. Хоч Крим, хоч Z а хоч і Содом з Гоморрою, хай чи пан чи пропав²⁵.

Автор проводить паралелі між окупованим Донецьком, у якому панує *русский мир*, і українською столицею. Виникають дві площини – *русского мира* та власна національна, якими сформовано соціальний дискурс. Персонаж Іван Іванович увиразнює поведінку людей, чия свідомість базується на постулатах *русского мира*:

Другий рік видався – жорстоким. Тебе мало не щодня товкли до крові за читання *Кобзаря* люди, що були як дві краплі води подібні до тебе

²⁵ Рафеєнко В., *Довгі часи...*, с. 248.

самого. На того тебе, який приїхав в Україну захищати *русский мир*. Вони били тебе нещадним боєм саме за Шевченка – і не соромилися про це щоразу тобі казати. І бувало так, що тобі не вдавалося доповзти до підвалу, в якому ти ночував²⁶.

Водночас головний висновок про покаяння росіянина має зробити читач, якому наратор, фокалізуючи оповідь на відчуттях персонажа, повідомляє: “Відчитав ти своє, Івану Івановичу, відчитав у зненавидженному тобою Києві ненависною тобі мовою...”²⁷. Символічна трикрапка в кінці речення.

Світ українства презентований культурними й історичними артефактами, діями, котрі перетворилися на міфічних істот і допомагають центральній героїні у вирішенні її завдання. Оригінальним рішенням є те, що міфічні нібелунги спілкуються з персонажами українською мовою, навіть з Іваном Івановичем, хоч можуть розмовляти взагалі будь-якою мовою. Нерозуміння слів тих, від кого залежить його життя, мало б дати відповідь персонажу, чи дійсно українська мова то діалект російської.

Назва роману *Довгі часи* концептуалізує хронотопний вимір твору. Історичний час у *Z* застиг. Триває лише внутрішній вимір часу. В одних він протікає, як у Івана Івановича, індивідуально. В інших – колективно, що визначено тим, що

...населення *Z* продукувало образ абсолютно ідеальний. Який не мав стосунку до того, що існувало в об’єктивній реальності. Так що приєднання здійснилося до уявного об’єкта. А саме – до такого СРСР, якого ніколи і ніде не існувало. І бути не могло. [...] І в той же час для *Z* більш реальної країни не існує²⁸.

Приєднання до неіснуючої країни зумовило й гетеротопну специфіку життя мешканців *Z*. Вони можуть потрапити зі своєї території до України, лише померши. Щоб вирішити завдання – знайти в Києві потрібні артефакти й доставити їх у Донецьк, головна героїня Ліза і два її спільники (Сократ Гредіс – вітчм дівчини, литовець за національністю, філософ за фахом, власник лазні, і Коля Вересаєв – масажист лазні) мусять померти, щоб відродитися в Києві.

²⁶ Там само, с. 248–249.

²⁷ Там само, с. 250.

²⁸ Там само, с. 190.

Поєднання фантасмагорично-іронічного, іноді саркастичного зображення із реалістично достовірним і чуттєво точним описом створює ефект упізнавання читачем власного досвіду в неймовірному. Перевертання всього з ніг на голову простежується і в жанровій еквілібристиці. Фантасмагорична фабула містить алегоричні образи нашого сьогодення, війни на сході України, її відлуння в Києві як столиці, зокрема в процесах міграції та сприйняття пересічними особами дій влади. Натомість частини, позначені як казки Вересаєва, усупереч жанровому означенню, не містять нічого неймовірного чи чарівного, є реалістичними картинками з життя мешканців окупованого Донецька та донецьких переселенців у Києві.

Основна фабульна лінія базована на ще одному перевертанні значень. Ліза – центральний персонаж роману, навколо якого обертаються всі події, – незвичайна дівчина. У ній змішано різні національності (єврейка, яку влочерила українка, забравши з російського дитячого будинку, і яка вихована литовцем, що не був у Литві, та його дружиною – палкою прибічницею *русского мира*). Ліза позиціонована як особа з психічними захворюваннями, дівчина з невизначеним віком (і дитина, і жінка), що відбилося як на її поведінці загалом (дитинність), так і на конкретних учинках (її розваги: велосипед, ляльки; пророчі малюнки тощо). У її психічній неповносправності закладено секрет успіху запланованої операції:

Вона хвора, саме так воно і є, – гмикнув Олексій. – Але вона єдина з цієї трійці буде спроможна згадати, що їм у Києві конкретно треба, коли вони там опиняться. [...] Божевільне жіноцтво – найпам'ятливіше жіноцтво в цілому світі!²⁹.

Отак, переплітаючи те, в що складно повірити (вбивство декількох людей заради підтримки легенди і розстріл самої групи), та побутове іронізування, автор формує художню подію.

Потрапляючи до Києва, Ліза переживає трансформацію, зокрема змінюється її зовнішність (перетворюється на привабливу жінку), зникає її хвороба (логічно міркує, керує діями своєї групи), вона почуває себе повноцінною особистістю, усвідомлює свою національну ідентичність і відповідальність за майбутнє Z.

Показово, що, повернувши дівчину до Z, автор не дає однозначної відповіді про майбутнє цієї гетеротопної території. Письменник пропонує висновок, схожий на те, про що говорила Тамара Горіха Зерня,

²⁹ Там само, с. 196.

що ці люди хворі, їх треба лікувати, а чи зможуть вони пройти курс лікування, зважитися на нього, залежить від них самих, тому притчовий складник додає родзинки роману з відкритим фіналом. Однак як філософ, В. Рафеєнко бачить проблему глибше, ніж Т. Горіха Зерня. Авторка *Доці* детермінує проблему травмою минулого, коли на Донбасі соромно було бути українцем: "...так тут велося, якщо скажеш, що ти українець, усі пальцем тикають. Хохли ми були, не українці, от і все, що могли собі дозволити"³⁰. В. Рафеєнко причини вбачає не лише в минулих національних травмах, але й у теперішній національній ментальності учасників конфлікту, чітко вказує винуватця:

Я ось що зрозумів. Росія нам, Сократе Івановичу, ні разу не старший брат, вона нам хвора молодша сестра. У медичному, натурально, сенсі. Схибнута вона, Росія. Либонь, через те і свята³¹.

Виведення фантазмагоричної лінії сюжету як домінантної дозволяє автору включити до тексту інформацію, подану у словах персонажів, котра становить чіткий діагноз суспільній реальності, але на контрасті до фантазмагорії не сприймається публіцистично. Наприклад, слова місцевого міністра Василя Гиркавого:

Клініка – це сірі люди зі своєю мишачою шамотнею, п'яні козаки, найманці, беззаконники всіх мастей, російські радники з вибалушеними очима. Це підвали, в яких тортурують ні в чому не винних людей. Портрети Сталіна в центрі міста. Бронемашини піхоти, які роз'їжджають міськими проспектами на максимальній швидкості та регулярно збивають людей насмерть. Спекуляція гуманітаркою. Розстріли. Щоденні пограбування. Несамовиті керівники республіки з трьома класами освіти. Скрізь і всюди – страхітлива брехня. Світ без майбутнього³².

Отже, вже на прикладі двох проаналізованих романів можна висувати, що гетеротопія, на яку перетворився Донецьк із початком російсько-української війни, презентований у художній прозі як своєрідна безкольорова сіра зона – міжпростір і міжчасся – територія, відокремлена від України та на якій суспільні закони існують у спотвореному вигляді, як і будь-які значення й смисли. Письменники апелюють до

³⁰ Т. Горіха Зерня, *Доця...*, с. 136.

³¹ Рафеєнко В., *Довгі часи...*, с. 224.

³² Там само, с. 223.

соціального дискурсу, за допомогою якого привертають увагу читача до джерела хвороби (національні травми, російська агресивна неоколоніальна політика, утіленням якої постає *руський мир*) та її наслідків (порушена система цінностей, гібридна свідомість, існування за межами цивілізованого світу). Добре знайомі читачу фрази, часто вживані в повсякденні й розміщені в творах у зміненому контексті, увиразнюють абсурдність реальності, упізнаваної читачем. Фантазмагоричні прийоми творення художнього світу спрямовані на посилення емоційного враження від усвідомлення читачем Донецька як гетеротопії. Т. Горіха Зерня створює гетеротопну градацію (відмежоване від України й світу місто, в якому окремими *незмішуваними* зонами виявляються прихильники *руського мира* та гетеротопія другого ступеня – національно свідомі громадяни), а В. Рафеєнко фабуляризує гетеротопність міста, єдиний пропуск за межі якого – переродження через смерть. Концептуальним елементом обох книг постає визнання історично зумовленої гетеротопної *хвороби* Донецька і його мешканців, що потребують лікування. Водночас жоден із письменників не гарантує його позитивних результатів, за яким би мало слідувати повернення в українську спільноту та відповідно позбавлення від гетеротопного існування.

Література

Czapliński P., *Poruszona tęra*. Kraków 2016.

Герасим'юк О. “Тамара Горіха Зерня: На війні витончується межа між світами” [інтерв'ю]. BBC News / Україна. 23.12.2019. https://www.bbc.com/ukrainian/features-50895657?at_medium=custom7&at_custom2=%5Bfacebook%5D&at_custom1=%5Bpost+type%5D&at_campaign=64&at_custom3=BBC+News+Ukraine&at_custom4=2F112E74-25B1-11EA-83C2-CBD6923C408C [16.02.2022].

Горіха Зерня Т., *Доця*. Київ 2019.

“Донецьк, піратська версія. Як я з'їздила до свого рідного міста, в якому жила до війни”. BBC News / Україна. 21.01.2022. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-60076775>. [21.01.2022].

Мейзерська Т. Українська література на роздоріжжях чи роздоріжжя літератури? “Українська літературна газета”. 18.01.2016. <https://litgazeta.com.ua/reviews/ukrayinska-literatura-na-rozdorizhzhyah-chy-rozdorizhzhya-literatury/>. [25.01.2022].

Поліщук Я., *Гібридна топографія. Місця й не-місця в сучасній українській літературі*, Чернівці 2018.

- Пухонська О., *По за межами бою. Дискурс війни в сучасній літературі*, Брустурі 2022.
- Рафєєнко V., *Довгі часи (міська балада)*, Львів 2017.
- Рябченко М., *Екстремальні свідчення в сучасній літературі: особливості художньо-документальних нарративів полонених в Криму та на сході України*, [w:] Najnowsza słowiańska literatura i kultura popularna, Zielona Góra 2019.
- Фуко М., *Другие пространства*, [w:] М. Фуко, *Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / пер. с фр. Б.М. Скуратова, под общей ред. В.П. Большакова*, Москва: Праксис, 2006, ч. 3, с. 191–204.

Literatura

- Czapliński P., *Poruszona terra*. Kraków 2016.
- Herasym'yuk O. "Tamara Horikha Zernya: Na viyni vytonchuyet'sya mezha mizh svitamy" [interv'yu]. BBC News / Ukrayina. 23.12.2019. https://www.bbc.com/ukrainian/features-50895657?at_medium=custom7&at_custom2=%5BFacebook%5D&at_custom1=%5Bpost+type%5D&at_campaign=64&at_custom3=BBC+News+Ukraine&at_custom4=2F112E74-25B1-11EA-83C2-CBD6923C408C. [16.02.2022].
- Horikha Zernya T., *Dotsya*. Kyiv 2019.
- "Donets'k, pirats'ka versiya. Yak ya z'yizdyla do svoho ridnoho mista, v yakomu zhyla do viyny". BBC News / Ukrayina. 21.01.2022. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-60076775>. [21.01.2022].
- Meyzers'ka T. "Ukrayins'ka literatura na rozdorizhzhnyakh chy rozdorizhzhya literatury?" "Ukrayins'ka literaturna hazeta". 18.01.2016. <https://litgazeta.com.ua/reviews/ukrayinska-literatura-na-rozdorizhzhnyakh-chy-rozdorizhzhya-literatury/>. [25.01. 2022].
- Polishchuk Ya., *Hibrydna topohrafiya. Mistsya y ne-mistsya v suchasniy ukrayins'kiy literaturi*, Chernivtsi 2018.
- Pukhons'ka O., *По за межами бою. Дискурс війни в сучасній літературі*, Брустурі 2022.
- Рафєєнко V., *Довгі часи*, Львів 2017.
- Рябченко М., *Екстремальні свідчення в сучасній літературі: особливості художньо-документальних нарративів полонених в Криму та на сході України*, [w:] Najnowsza słowiańska literatura i kultura popularna, Zielona Góra 2019.
- Фуко М., *Другие пространства*, [w:] М. Фуко, *Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / пер. с фр. Б.М. Скуратова, под общей ред. В.П. Большакова*, Москва: Праксис, 2006, ч. 3, с. 191–204.

DONETSK AS HETEROTOPIA IN MODERN UKRAINIAN MILITARY PROSE

АБСТРАКТ

Key words: heterotopia, Russo-Ukrainian war, conceptualization, modern Ukrainian fiction prose, T. Seed of a Walnut, V. Rafeienko

Modern Ukrainian prose reflects the realities of Russo-Ukrainian war that has been in progress for over eight years. One of the aspects is the life of average citizens in the occupied territories. Donetsk used to be a well-off Ukrainian metropolis. Today, it is the capital of an unrecognized republic, the territory of anarchy. The article leans on *Baby Daughter* by Tamara Duda (alias Seed of a Walnut) and *Long Hours* by Volodymyr Rafeienko to outline the specificity of representing Donetsk as heterotopia at conceptual, discourse and chronotope levels, as well as at the level of separate ways to narrativise the artistic world of the story.